

Марта Гавришко

кандидат історичних наук, молодший науковий співробітник Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, науковий співробітник Центру досліджень визвольного руху

У публікації простежується ставлення провідників Організації Українських Націоналістів, зокрема Євгена Коновальця, до закордонної політики нацистської Німеччини у 1930-х рр. Особлива увага присвячена аналізу уявлень українських націоналістів про можливу роль Третього Райху у вирішенні українського питання.

Ключові слова: Організація Українських Націоналістів, Є. Коновалець, українське питання, Третій Райх, А. Гітлер.

The article deals with the attitude of the Organization of Ukrainian Nationalists leaders, namely Yevhen Konovalets, to the foreign policy of the Nazi Germany in 1930s. Special attention is paid to the analysis of the Ukrainian nationalists views on eventual role of the Third Reich in a determination of the Ukrainian question.

Key words: the Organization of Ukrainian Nationalists, Y. Konovalets, Ukrainian question, the Third Reich, A. Hitler.

НІМЕЧЧИНА Й «УКРАЇНЬСКА ПРОБЛЕМА» У ПОГЛЯДАХ ЄВГЕНА КОНОВАЛЬЦЯ (1930-і рр.)

Досвід перших визвольних змагань 1917—1921 рр. показав вагому роль зовнішнього чинника у державотворчих процесах на українських землях. Саме завдяки підтримці країн Заходу найближчі сусіди українців — поляки, чехи і словаки, румуни, етонці, латвійці, литовці — після закінчення Першої світової війни змогли утворити власні суверенні держави, коли українці втратили свою. Здобуваючи у той час свій перший військовий і політичний досвід, Євген Коновалець, безперечно, усвідомив вагу міжнародного чинника. Відтак вся його діяльність як провідника українського націоналістичного руху у міжвоєнний період спиралась на зважену оцінку системи міждержавних відносин у Європі.

Питання зовнішньополітичної орієнтації Організації Українських Націоналістів перед війною заторкують практично усі дослідники історії націоналістичного руху. Зокрема, Володимир В'ятрович акцентує увагу на тому, що зовнішньополітична концепція ОУН ґрунтувалась на трьох основних засадах: ключовій ролі вирішення «українського питання» у стабілізації міжнародних відносин, кредо опори на власні сили, намагання стати суб'єктом міжнародної політики¹.

Велику цінність складає праця Володимира Косика, в якій на основі великого масиву документів, зокрема, німецьких, розкрито проблему українсько-німецьких зв'язків періоду Другої світової війни².

Анатолій Кентій зазначає, що орієнтація ОУН на Третій Райх ґрунтувалась на переконанні, що він відіграватиме головну роль у вирішенні українського питання³. У розвідці ж Олександра Кучерука кризь призму дослідження життя та діяльності представника

¹ В'ятрович В. *Основні принципи зовнішньої політики ОУН // Український визвольний рух*. — Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України; Центр досліджень визвольного руху, 2004. — Зб. 3. — С. 16.

² Косик В. *Україна і Німеччина у Другій світовій війні / Пер. з фр. Р. Осадчука*. — Париж; Нью-Йорк; Львів: Наукове товариство імені Т. Шевченка у Львові, 1993. — 659 с.

³ Кентій А. *Збройний чин українських націоналістів. 1920—1956. Історико-архівні нариси. Т. 1. Від Української Військової Організації до Організації Українських Націоналістів. 1920—1942*. — К., 2005. — С. 129.

ОУН в Німеччині Ріка Ярого розкрито характер зв'язків організації з зовнішньополітичним бюро Націонал-соціалістичної німецької робітничої партії (НСДАП), Вермахтом і Абвером⁴.

Заслугують на увагу праці науковців Національної академії Служби безпеки України Дмитра Веденєєва та Геннадія Биструхіна, які на основі маловідомих документів радянської і польської спецслужб досліджують питання співробітництва ОУН із німецькими спецслужбами у розвідувальній, контррозвідувальній та диверсійно-терористичній сферах протягом 1920—1930-х рр.⁵ Автори доходять висновку, що головним мотивом такої співпраці було бажання використати військово-політичні, оперативні та матеріальні можливості іноземних «держав-противників основних ворогів націоналістичного руху», зокрема Німеччини, задля досягнення стратегічної мети — відновлення Української держави⁶.

Суттєво доповнюють уявлення про ставлення учасників українського революційного руху до нацистської Німеччини у 1930-х рр. дослідження таких авторів із націоналістичного середовища як Юрій Бойко, Анатолій Камінський, Зеновій Книш, Роман Кричевський, Володимир Мартинець, Петро Мірчук, Лев Ребет, Степан Шевчук⁷. Втім, варто зауважити, що їхні праці, незважаючи на багатий фактичний матеріал щодо ідеології та діяльності ОУН у міжвоєнний період, є напівдослідженнями-напівспогадами, що знижує їхню об'єктивність.

⁴ Кучерук О. Ріко Ярий — загадка ОУН. — Львів: ЛА «Піраміда», 2005. — 212 с.

⁵ Веденєєв Д. Зародження спеціальних служб руху українських націоналістів (1920—1930 рр.) // Пам'ять століть. — 2001. — № 4. — С. 109—116.

⁶ Веденєєв Д. В., Биструхін Г. С. Меч і тризуб. Розвідка і контррозвідка руху українських націоналістів та УПА. 1920—1945. — К.: Генеза, 2006. — С. 352.

⁷ Бойко Ю. Основи українського націоналізму. — [б. м. в.], 1951. — 128 с.; Камінський А. Край, еміграція і міжнародні закуліси. — Манчестер; Мюнхен; Нью-Йорк: Накладом кураєвої ПР ОУН у Великобританії, 1982. — 264 с.; Книш З. Перед походом на Схід: Спогади і матеріали до діяння Організації Українських Націоналістів у 1939—1941 роках. — Торонто: Срібна Сурма, 1959. — 187 с.; Кричевський Р. Організація Українських Націоналістів в Україні, Організація Українських Націоналістів і ЗЧ ОУН: причинки до історії українського націоналістичного руху. — Львів: Меморіал, 1991. — 116 с. — (Препринт); Мартинець В. Ідеологія організованого і так званого волевого націоналізму. — Вінніпег: Друком «Нового шляху», 1954. — 200 с.; Мірчук П. Нарис історії ОУН. 1920—1930 роки. — 3-є вид., доповн. — К.: Українська видавнича спілка, 2007. — 1006 с.; Ребет Л. Світла й тіні ОУН. — Мюнхен: Український самостійник, 1964. — 131 с.; Шевчук С. Пора сказати правду про наші визвольні змагання добитися волі для галицької землі 1918—1939. — Торонто: Накладом. авт., 1965. — 280 с.

Метою цієї статті є докладніше охарактеризувати ставлення голови Проводу ОУН Є. Коновальця до нацистської Німеччини у 1930-х рр., оскільки саме він відповідав за формування офіційної позиції Організації у цьому питанні.

Опрацьовуючи концепції національного визволення і постулюючи при цьому орієнтацію на власні сили, молодий український націоналістичний рух шукав потенційних союзників на міжнародній арені, які, відстоюючи власні інтереси, могли б сприяти позитивному вирішенню української справи. Такими силами були держави, що прагнули змінити своє становище, закріплене рішеннями Паризької мирної конференції і повоєнними договорами. Тодішній політичний референт Краєвої езекутиви ОУН на західноукраїнських землях (КЕ на ЗУЗ) Зенон Пеленський зазначав на I Конгресі у 1929 р., що українські інтереси узгоджувались із цілями «системи побіджених», тобто Болгарії, Угорщини, Білорусії, Литви, а також Італії та Німеччини⁸. При цьому дві останні країни виступали найбільш потужними ревізіоністськими силами. З цього приводу в листі голови Проводу Українських Націоналістів Є. Коновальця до представника ОУН в Італії Євгена Онацького від 29 лютого 1932 р. зазначалось: «Ми мусимо більше використовувати в тих державах сприятливий для нас ґрунт для того, щоб в їхню ревізіоністську програму старатися впелести і українську проблему»⁹.

Прийнята умовами Версальського договору 28 червня 1919 р., Німеччина почала відігравати вагомий роль у зовнішньополітичних калькуляціях українських політиків. Демократичне керівництво Ваймарської республіки ніколи публічно не зрікалося своїх територіальних претензій, особливо стосовно Польщі*. Будь-яке послаблення позицій Речі Посполитої було сприятливим фактором у контексті геополітичних інтересів Німеччини. Керуючись подібними міркуваннями, певні кола німецького політикуму прагнули

⁸ Конгрес Українських Націоналістів 1929 р. Документи і матеріали / Упоряд. В. Муравський. Львів: НАН України; ЛНБ ім. В. Стефаника; Центр досліджень визвольного руху. — Львів, 2006. — С. 269—270.

⁹ Онацький Є. У вічному місті. Записки українського журналіста. Роки 1931—1932. — Торонто: Новий Шлях, 1981. — Т. 2. — С. 321.

* За Версальським мирним договором від 28 червня 1919 р. до Польщі відійшли Познань, частини Верхньої Сілезії, Померанії та Східної Пруссії з так званим Поморським коридором (розділяв Західну і Східну Пруссію).

Зліва: стоять — Євген Коновалець, невідома, Зенон Кузеля, Ольга Кузеля, Ольга Коновалець, Омелян Сенік, Ріко Ярій, Степан Федак-молодший; сидять — невідома, Юліан Головінський, Ольга Яра. Берлін, 1927 р.

використати українську проблему у власних інтересах, розглядаючи її як потенційно дестабілізуючий чинник внутрішньополітичного життя Польщі. Тому в часи Ваймарської республіки існували неофіційні, таємні контакти німецьких відомств із певними українськими середовищами. Їх зацікавила, зокрема, Українська Військова Організація, яка стала співпрацювати з Райхсвером у розвідувальній роботі в 1920-х рр.¹⁰ Конкретним проявом такої співпраці було навчання українських старшин у німецькій армії, а також постачання зброї, амуніції та вибухових речовин УВО з Ні-

Альфред Розенберг

меччини¹¹. У 1923 р. було встановлено співробітництво УВО з Абвером. Того ж року в Мюнхені створено курси для членів УВО під керівництвом майора німецької військової розвідки Фосса. У 1924—1928 рр. відкрито школи розвідників, диверсантів та резидентів («шефів українських розвідних бригад») у Берліні, Східній Пруссії та Гданську¹².

Після приходу до влади нацистів у січні 1933 р. ОУН на чолі з Є. Коновальцем почала значно обережніше ставитись до політичної та військової верхівки нової Німеччини, однак не припиняла контакти повністю. Цьому сприяла, зокрема, і невизначена позиція німецької влади щодо українського питання, яка дозволяла зберігати надії на деяке сприяння з німецького боку. Ще задовго до здобуття нацистами влади провідні діячі цієї партії висловлювались з симпатією і співчуттям щодо українського визвольного руху і права українців на власну державу.

Так, у 1927 р. вийшла книга майбутнього ідеолога Третього Райху Альфреда Розенберга «Майбутній шлях німецької зовнішньої політики», в якій він висловив думку про конечність розпаду СРСР на незалежні національні держави, серед яких мала бути й Україна¹³. Україна, Кавказ як федеративне об'єднання, Середньо-

¹⁰ Kentий А. Збройний чин українських націоналістів. 1920—1956. Историко-архівні нариси. — Т. 1. Від Української Військової Організації до Організації Українських Націоналістів. 1920—1942. — К., 2005. — С. 59; Torzecki R. Kwestia ukraińska w polityce III Rzeszy. 1933—1945. — Warszawa: Książka i Wiedza, 1972. — S. 114.

¹¹ Fedusio P. Ukraińcy w Wolnym Mieście Gdansk (1920—1939). Działalność organizacji ukraińskich na terenie Wolnego Miasta Gdanska // Między Odrą i Dnieprem. Wyznania i narody: zbiór studiów / Pod red. T. Stegnera. Cz. I. — Gdańsk: Wyd-wo Uniwersytetu Gdańskiego, 1997. — S. 141—142.

¹² Веденев Д. Зародження спеціальних служб руху українських націоналістів (1920—1930 рр.) // Пам'ять століть. — 2001. — № 4. — С. 111.

¹³ Швагуляк М. Час ілюзій, надій і розчарувань // Політика і час. — 1996. — № 12. — С. 68.

азійський регіон за загальною назвою Туркестан мали перебувати у сфері німецького політичного впливу і стати союзниками Німеччини проти Росії¹⁴.

Вдруге розенбергове бачення вирішення українського питання прозвучало в інтерв'ю одного з лідерів нацистської партії у 1931 р. У грудні цього року кореспондент львівської газети «Час», колишній член Проводу ОУН Петро Кожевников¹⁵, надіслав до штаб-квартири НСДАП у Мюнхені телеграму на ім'я А. Гітлера з проханням взяти інтерв'ю. За дорученням лідера нацистської партії українського журналіста прийняв керівник Східного відділу НСДАП Карл Мотц. Представник проводу націонал-соціалістичної партії під час зустрічі з кореспондентом 29—30 грудня докладно виклав основні принципи східноєвропейської концепції, звернувши особливу увагу на трактування українського питання¹⁶. Це інтерв'ю не лише знайшло відгук в галицькому суспільстві¹⁷, а й викликало відчутний резонанс у світі. У листі до Є. Онацького від 11 листопада 1932 р. П. Кожевников наголосив на тому, що воно було передруковане або цитоване у 65 часописах різних країн¹⁸.

З приходом А. Гітлера до влади на шпальтах світової та української преси ідеї А. Розенберга набули нового звучання. Наприклад, кореспондент щоденної паризької газети «Парі-Суар» написав статтю «Як Третя Німеччина задумує створити незалежну Україну»¹⁹. Англійські та польські видання містили повідомлення про наміри націонал-соціалістів створити Велику Україну зі всіх етнічних українських земель²⁰. Німецький журнал «Дер Фальке» за

1933 р. писав, що у своїй закордонній політиці Німеччина шукає союзника на Сході Європи і бачить його лише в Україні. «Український хліб і німецький меч можуть зробити, що хочуть», — резюмували у статті²¹.

1 квітня 1933 р. нацистський ідеолог очолив новостворений зовнішньополітичний відділ (АПА) НСДАП, до компетенції якого входила пропагандивна діяльність за кордоном, що передбачало налагодження міжнародних контактів²². Вірогідно, в середовищі ОУН з'явилися припущення, що основні напрями політики Райху визначатиме не стільки Міністерство зовнішніх справ Німеччини, як ця структура. Відтак, у квітні 1933 р., за свідченням начальника його штабу Арно Шкеданца, до Німеччини прибули Є. Коновалець і Р. Ярій. Керівник ПУН наголошував, що в антипольській боротьбі українського народу Німеччина фігурує як найвигідніший союзник²³.

У цей же час серед української молоді в Галичині, як повідомляла польська влада, поширилися чутки, що конкретними результатами цих переговорів стала підготовка в Німеччині кадрів майбутньої української армії, зокрема заснування у Берліні офіцерської школи²⁴. Не виключено, що сторони досягли певних домовленостей. Колишній діяч ОУН Степан Шевчук згадує, що на початку 1930-х рр. ОУН провадила розвідувальну діяльність на території Польщі на користь Німеччини²⁵.

Все це сприяло появі ілюзій у частини галицької громадськості про прихильне ставлення провідників Третього Райху до української проблеми. На зібранні членів ОУН у Стрию 7 травня 1933 р. один з оточуючих провідників Олекса Гасин виголосив реферат на тему «Гітлер і ми», акцентуючи увагу на симпатіях фюрера до національно-визвольної ідеї українців²⁶.

²¹ Німеччина й Україна // Новий Час. — 1933. — Ч. 48. — 4 березня.

²² Jacobsen H.-A. Nationalsozialistische Außenpolitik: 1933—1938. — Frankfurt am Main: Metzner, 1968. — S. 45.

²³ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі — ЦДАВО України). — Ф. 4628. — Оп. 1. — Спр. 10. — Арк. 26.

²⁴ Державний архів Івано-Франківської області (далі — ДАІФО). — Ф. 2. — Оп. 1. — Спр. 956. — Арк. 22.

²⁵ Шевчук С. Пора сказати правду про наші визвольні змагання добитися волі для галицької землі. 1918—1939. — Торонто: Накладом. авт., 1965. — С. 224.

²⁶ ДАІФО. — Ф. 2. — Оп. 1. — Спр. 997. — Арк. 188.

¹⁴ Płutzyk R. Deutschland und die Ukraine 1934—1945. Bd 1. — München Osteuropa-Institut, 1958. — S. 7.

¹⁵ Оскільки П. Кожевников був виключений з ОУН через співпрацю з радянськими та німецькими спецслужбами, ймовірно, ця стаття була замовлена саме німецькою стороною, аби викликати прихильне ставлення українців.

¹⁶ Гітлер й Україна // Час. — 1932. — Ч. 7. — 12 січня.

¹⁷ Гітлер і Україна // Діло. — 1932. — Ч. 9. — 14 січня.

¹⁸ Онацький Є. У вічному місті. Записки українського журналіста. Роки 1931—1932. — Торонто: Новий Шлях, 1981. — С. 586.

¹⁹ Ю. С. Як Третя Німеччина задумує створити «незалежну Україну?» // Новий Час. — 1933. — Ч. 164. — 26 липня.

²⁰ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі — ГДА СБ України). — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 34. — Арк. 73; Розенберг та Україна // Діло. — 1933. — Ч. 115. — 8 травня; «Arbeiter Zeitung» o planach Rozenberga // Biuletyn polsko-ukraiński. — 1933. — № 15. — 13 sierpnia. — S. 11—12.

Актуальність «українських» ідей А. Розенберга після призначення А. Гітлера райхсканцлером в уявленнях галицької громадськості засвідчували також його публічні виступи того часу. На зборах берлінської організації «Союз німецького Сходу» в листопаді 1933 р. у рефераті під назвою «Німеччина і перебудова Сходу» А. Розенберг зробив короткий екскурс в історію українського народу, наголошуючи на його етнічній відрубності відносно росіян і на тому, що національно-визвольні прагнення українців були основною загрозою цілісності Радянського Союзу²⁷. Доповідь А. Розенберга знайшла відлуння в польській пресі²⁸.

Про те, що райхсканцлер А. Гітлер не відмовився від розвинутих у 1920-х рр. цілей, свідчили його висловлювання перед чільниками Райхсверу на початку лютого 1933 р.. Він заговорив про розбудову Вермахту як найважливішої передумови для досягнення зовнішньополітичної могутності Німеччини, щоб на цій основі приступити до реалізації найважливішого завдання — «захоплення нового життєвого простору на Сході та його нещадної германізації»²⁹. Однак на перших порах німецькій та закордонній громадськості про це не було відомо. Ставлячи за мету консолідувати владні позиції НСДАП та заспокоїти її консервативних партнерів по коаліції, а водночас не викликати невдоволення у сусідніх державах, А. Гітлер намагався уникати публічного проголошення своїх зовнішньополітичних цілей. У цей час він вдався до численних мирних заяв і запевнень, що Третій Райх не збирається висувати територіальні ревізійнісські домагання. Зважаючи на те, що за кордоном виявили занепокоєння у зв'язку з переслідуванням комуністів та соціал-демократів і першими антиєврейськими акціями, новий райхсканцлер небезпідставно побоювався можливого виникнення антинімецької коаліції.

Заслуговує на увагу промова А. Гітлера в Райхстазі 23 березня 1933 р., де він заявив, що боротьба з комунізмом є винятково внутрішньою справою Німеччини і не вплине на «дружні відносини»

Ріко Ярій та Євген Коновалець на прогулянці. Фото 1930-х рр.

з Радянським Союзом³⁰. Своєрідним підтвердженням мирних намірів Райху мало стати пролонгування 24 квітня 1933 р. Рап-пальського договору із ССРСР³¹. Все це викликало неоднозначні оцінки в українському націоналістичному середовищі. Р. Ярій у березні 1933 р. констатував наявність двох суперечливих напрямків німецької зовнішньої політики. Прихильники одного з них, на його думку, виступали за співпрацю з ССРСР, але за знищення комуністичного руху всередині країни, а інші — проти будь-якої співпраці з ССРСР. Причому другий вектор не був чітко окреслений, що ускладнювало передбачення розвитку подій³².

Черговим приводом для початку широкої дискусії в колах ОУН про роль України в зовнішньополітичних планах нового німецького уряду став виступ міністра економіки Райху А. Гугенберга в червні 1933 р. на Міжнародній економічній конференції в Лондоні. Німецький урядовець заявив, що Німеччина прагне повернути колонії і завоювати нові території для колонізації за рахунок ССРСР³³. Незважаючи на те, що А. Гітлер офіційно відмежувався від цієї заяви та звільнив міністра, така подія викликала широ-

²⁷ ДАІФО. — Ф. 2. — Оп. 1. — Спр. 995. — Арк. 202—205.

²⁸ «Ukrainofil» Rosenberg o położeniu w Sovietach // *Biuletyn polsko-ukraiński*. 1933. — № 31. — 9 grudnia. — S. 11.

²⁹ Дашичев В. И. *Стратегия Гитлера — путь к катастрофе, 1933—1945: исторические очерки, документы и материалы: в 4 т. Т. 1. Подготовка ко Второй мировой войне. 1933—1939.* — М.: Наука, 2005. — С. 79.

³⁰ *Domarus M. Hitler: Reden und Proklamationen: 1932—1945: Teil 1—2., Bd. I—IV. Teil 1. Triumph. Bd. 1. 1932—1934; [kommentiert von einem deutschen Zeitgenossen] — 4 Aufl. — Leonberg: Pamminger, 1988. — S. 235.*

³¹ *Kolasky J. Partners in Tyranny. The Nazi-Soviet Nonaggression Pact, August 23, 1939.* — Toronto: Mackenzie Institute, 1990. — P. 27.

³² *Archiwum Akt Nowych (AAN). — Ministerstwo Spraw Wewnętrznych. — Sygn. 1041. — K. 32.*

³³ *Akten zur deutschen auswärtigen Politik. 1918—1945. Serie C (1933—1937): Das Dritte Reich: die ersten Jahre: Bd. 1—6 / Hrsg. W. Bussmann. Bd. 1, 2 16. Mai bis 14. Oktober 1933. — Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 1971. — S. 561.*

кий резонанс та зрозуміле занепокоєння в ОУН. Свої побоювання Є. Коновалець висловив офіційно на конференції ОУН у Берліні у червні 1933 р., а також у приватному листуванні з референтом закордонних справ ОУН Дмитром Андрієвським. Голова ПУН покликався на агресивну расову теорію нацизму, що пропагувала ненависть до всіх слов'ян, зокрема й українців, як представників нижчої раси. Іншим аспектом цієї проблеми Є. Коновалець вважав ідею «життєвого простору», яка, на його думку, цілком ймовірно, включатиме й українські землі³⁴. Відтак, очевидно, що полковник Є. Коновалець був добре ознайомлений із зовнішньополітичною програмою НСДАП, викладеною в головній ідеологічній праці А. Гітлера «Моя боротьба», при тому вкрай критично оцінював її. З ним погоджувався і Є. Онацький, який наголошував, що українцям варто йти на порозуміння лише з тими силами, що визнають право України «на свою територію, як територію незалежної самостійної держави»³⁵.

У цей же час у полі зору голови ОУН перебували польсько-німецькі відносини. В зовнішньополітичних планах нацистів питання ревізії повоєнних кордонів у Європі відіграло не останню роль. В інтерв'ю лондонській газеті «Сандей Експрес» у лютому 1933 р. А. Гітлер підтвердив рішучість намірів нацистів повернути Поморський коридор, втрата якого символізувала для німців найбільшу несправедливість³⁶. Різка заява німецького райхсканцлера викликала занепокоєння в політичних середовищах великих європейських держав. Зокрема, бельгійський посол у Франції Ж. Дестроа писав із Парижа до Брюсселя 27 липня 1933 р. про те, що тушній уряд передбачає можливість німецько-польської війни най-

ближчим часом³⁷. Українські часописи наголошували на зростанні мілітарних настроїв у середовищі міжнародної громадськості, що було висвітлено на шпальтах англійських та французьких видань.

Урядові кола Речі Посполитої всіляко намагались протистояти німецькому натиску. Призначений у листопаді 1932 р. міністром закордонних справ Польщі Юзеф Бек на засіданні комісії закордонних справ Сейму, що відбувалось 15 лютого 1933 р., заявив, що відповідь Польщі буде адекватною німецькій політиці стосовно неї³⁸.

Напруження міжнародних відносин навесні 1933 р. відобразилося в українській націоналістичній думці того часу. Адже спроби перегляду східних кордонів Німеччини неминуче викликали б активізацію українського питання у політиці багатьох держав. Проблема можливої війни на континенті, що була пов'язана передусім із німецько-польськими територіальними суперечностями, стала предметом широкої суспільної дискусії в Галичині. Повітові старости Станіславівського воєводства у місячних звітах за 1933 р. звертали увагу на поширення серед українського громадянства ідей про майбутню німецько-польську війну³⁹. За даними польських властей, українці висловлювали сподівання на можливість здобуття певних політичних дивідендів, що зумовлювало необхідність підготовки до прогнозованих подій.

Уявлення української громадськості про можливість близької війни формувались також внаслідок ознайомлення з політичними заявами консервативних діячів Ваймарської республіки задовго до приходу А. Гітлера до влади. Їхнім лейтмотивом було виправлення «версальських несправедливостей», зокрема, стосовно втрачених на користь Польщі східних земель. Провід ОУН намагався використати антипольську налаштованість німецького політичного керівництва у власних інтересах. Так, Є. Коновалець і Р. Ярій уклали наприкінці 1932 р. із тодішнім керівником Абверу Р. Патцигом усну «джентельменську угоду» про співпрацю на випадок війни з Польщею⁴⁰. Однак, вірогідно, керівництво ОУН

³⁴ Врецьона Є. Мої зустрічі з полковником // Євген Коновалець та його доба. — Мюнхен: Видання фундації ім. Євгена Коновальця, 1974. — С. 466—481; Документи і матеріали з історії Організації Українських Націоналістів / Редкол. В. Верига та ін. Т. 2. Ч. 2. Листування Є. Коновальця з Д. Андрієвським; [упоряд.: Ю. Черченко, наук. ред. Н. Миронець]. — К.: Вид-во Олени Теліги, 2007. — 535 с.

³⁵ Онацький Є. У вічному місті. Записки українського журналіста. 1934 рік. — Торонто: Новий шлях, 1989. — Т. 3. — С. 191.

³⁶ Войовнича заява Гітлера // Новий Час. — 1933. — Ч. 34. — 15 лютого; Свобода. — 1933. — Ч. 8. — 26 лютого.

³⁷ Pasztor M. Problem wojny przewencywnej w raportach dyplomatów begijskich z lat 1933—1934 // Międzymorze. Polska i kraje Europy środkowo-wschodniej. XIX—XX wiek. — Warszawa: Instytut historii PAN, 1995. — S. 318.

³⁸ Beck J. Przemówienia, deklaracje, wywiady. 1931—1937. — Warszawa: Nakład Gebethnera i Wolffa, 1938. — S. 43.

³⁹ ДАІФО. — Ф. 2. — Оп. 1. — Спр. 847. — Арк. 105; Там само. — Спр. 955. — Арк. 132.

⁴⁰ ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 34. — Арк. 34.

не розцінювало ці домовленості надто серйозно. Більший неспокій вони викликали у польському середовищі, адже трактувались як загроза національній безпеці Речі Посполитої. У доповідній записці співробітника Абверу майора фон Фосса від 19 листопада 1933 р. зазначалось: «Брехлива польська пропаганда пробудила в кожному українському революціонері переконання в тому, що в боротьбі з поляками він може покластись на свого великого брата, німецького союзника»⁴¹.

Вихід Німеччини з Ліги Націй у жовтні 1933 р. вплинув на зміну механізму вирішення міждержавних суперечок, який полягав у переході до укладення безпосередніх двосторонніх угод між різними країнами. Доказом цього стали переговори Польщі з Німеччиною, розпочаті в листопаді 1933 р., внаслідок яких 26 січня 1934 р. у Берліні було підписано Декларацію про незастосування сили на 10 років⁴². Ця подія викликала в середовищі ОУН велике враження та спричинила низку коментарів. Адже, по-перше, вказана декларація створювала цілком нову для повоєнної Європи конфігурацію сил, і безпосереднім учасником цих знакових подій була держава, в межах якої проживало кількомільйонне українське населення. По-друге, дії Німеччини, на перший погляд, суперечили зовнішньополітичній програмі націонал-соціалістів, в якій Польща фігурувала як об'єкт майбутньої німецької експансії. Помітне збентеження українських націоналістів пояснюється тим, що, маючи уявлення про територіальні претензії Райху до Польщі, галицька спільнота вважала цілком можливим загострення антипольського курсу Німеччини і тим самим актуалізацію українського питання. Натомість підписання декларації цілковито розбило наявну концепцію, що спровокувало появу цілої низки радикальних заяв з боку ОУН. Зокрема, націоналістичний рукопис «Непоборні», що поширювався в тюремних стінах львівських «Бригідок», писав: «Був час, коли нашим партнером були німці, а спільний ворог — Польща. Але німці відсунули справу

коридора — Данціга і Помор'я на дальшу мету, перейшли в табір нашого ворога і стали автоматично й самі ворогом»⁴³.

Думки Є. Коновальця, висловлені з приводу польсько-німецької декларації, показують деяку відмінність аналізу ситуації в краї та в Проводі. Маючи багатий політичний досвід, Є. Коновалець не був схильний робити однозначних висновків. Зокрема, видавалось малоюмовірним, що угода вирішила всі суперечності між обома державами. Адже в тексті декларації не було пункту про гарантування західного кордону Речі Посполитої. У листі до представника ОУН у Великобританії Євгена Ляховича від 24 квітня 1934 р. Є. Коновалець писав, що дії Німеччини можна пояснити прагматичним усвідомленням неможливості актуалізувати територіальні претензії до Польщі, що абсолютно не означало цілковитого їх зречення. Тому, зважаючи на східно-європейський аспект нацистської зовнішньополітичної програми, Є. Коновалець наголошував, що навіть після укладення пакту з Польщею нацистська Німеччина залишалася чинником, «...який можна використати проти канібалів (поляків — М. Г.), але теж як чинник, який скорше чи пізніше можна буде використати також проти червоних»⁴⁴.

Передбачаючи наслідки польсько-німецької декларації, Є. Онацький припускав, що Третій Райх намагається втягнути Польщу у сферу своєї антирадянської політики. Адже декларація нейтралізувала пакт про ненапад між Польщею та СРСР від 25 липня 1932 р. і тим самим елімінувала потенційну можливість політичного співробітництва цих двох країн. Це означало, акцентував він, що для Німеччини того часу проблема СРСР була значно важливішою, ніж справа Поморського коридору⁴⁵.

Втягнення Речі Посполитої в орбіту німецької зовнішньої політики позначилося на подальших радянсько-польських відносинах. Від початку 1934 р. Франція та СРСР виступили з проектом укладення так званого «Східного пакту», що передбачав взаємну гарантію і негайну воєнну допомогу в разі агресії між Німеччиною, СРСР, Фінляндією, Литвою, Естонією, Латвією, Польщею, Че-

⁴¹ ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 34. — Арк. 36.

⁴² Dokumenty z dziejow polskiej polityki zagranicznej. 1918—1939: w 2t. T. II. 1933—1939 / Pod red. naukową T. Jędruszczyka i M. Nowak-Kielbikowej. — Warszawa: «Pax», 1996. — S. 32—33.

⁴³ Центральний державний історичний архів України у Львові (далі — ЦДІА України у Львові). — Ф. 309. — Оп. 1. — Спр. 2622. — Арк. 86.

⁴⁴ ЦДАВО України. — Ф. 3833. — Оп. 3. — Спр. 1. — Арк. 162.

⁴⁵ Онацький Є. У вічному місті. Записки українського журналіста. 1934 рік. — Торонто: Новий шлях, 1989. — Т. 3. — С. 28.

хословаччиною. Спершу нацистський уряд пояснював свою відмову від підписання пакту нерівноправністю Третього Райху в озброєнні⁴⁶. Натомість 10 вересня 1934 р. висунуто новий аргумент — небажання, коли виникне потреба, надавати допомогу ССРСР⁴⁷. Позиція Третього Райху стала визначальною для польського керівництва, яке 27 вересня 1934 р. офіційно заявило, що не може погодитись на участь у підписанні пакту без Німеччини. Відмову Польщі від приєднання до плану колективної безпеки в середовищі ОУН пов'язували з німецько-польським зближенням. Це спонукало до роздумів про можливі таємні домовленості обох держав. Очевидним здавалось, що оскільки сама декларація 26 січня була компромісним варіантом, то вона мала передбачати взаємні поступки сторін. З цього приводу Є. Ляхович висловив думку, що можливі таємні пункти угоди передбачають перетворення українських земель у «польсько-російсько-німецьку колонію»⁴⁸.

Тривожні настрої живила політика нацистського керівництва, яке, ведучи складну міжнародну гру, змінило тактику відносно ОУН. Це проявилось ще задовго до підписання польсько-німецької декларації, на зустрічі Є. Коновальця з представниками АПА НСДАП, Абверу і Гестапо, що відбулася в грудні 1933 р. Німецька сторона наполягала на згортанні антипольських акцій та активізації діяльності ОУН проти ССРСР, Румунії та Чехословаччини⁴⁹.

Після вбивства бойовиками ОУН міністра внутрішніх справ Польщі Броніслава Перацького 15 червня 1934 р. Німеччина видала польській владі бойового референта КЕ ОУН на ЗУЗ Миколу Лебеда⁵⁰. У Берліні було арештовано й ув'язнено на тиждень Р. Ярого⁵¹. Відтоді почало налагоджуватись співробітництво між

Ріко Ярій

польською та німецькою поліцією, спрямоване, зокрема, на боротьбу з українським національним рухом⁵². Таке рішення прийняло найближче оточення А. Гітлера, яке, незважаючи на те, що Райхсвер, керівництво штурмових загонів (СА) та АПА залишались вірними своїм симпатіям до ОУН, виступило проти відкритої підтримки українських націоналістів⁵³. Німецькі військові кола розглядали ОУН не лише як головний дестабілізуючий чинник на польських теренах, а й як інструмент антирадянського тиску на випадок відходу від концепції Рапалло⁵⁴. Дії нацист-

ського політичного проводу свідчили про готовність знехтувати українською справою на користь нового «союзника». У зв'язку з цим представники українського націоналістичного табору закидали Третьому Райху безпринципність та непослідовність у зовнішній політиці, який «співпрацює з найрізнішими контрагентами»⁵⁵. Витоки цієї політики Є. Онацький бачив у расовій теорії, яка «не дозволяє іншим націям... трактувати з німцями з усією щирістю, але завжди з обережністю, щоб не впасти була жертвою»⁵⁶.

⁴⁶ *Akten zur deutschen auswärtigen Politik. 1918—1945. Serie C (1933—1937): Das Dritte Reich: die ersten Jahre: Bd. 1—6 / Hrsg. Walter Bussmann. Bd. 3: 14. Juni bis 31 Oktober 1934.* — Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 1973. — dok. 85.

⁴⁷ *Gregorowicz S. Koncepcja paktu wschodniego na tle stosunków polsko-sowieckich 1934—1935 // Międzymorze. Polska i kraje Europy środkowo-wschodniej. XIX—XX wiek.* — Warszawa: Instytut historii PAN, 1995. — S. 329.

⁴⁸ ЦДАВО України. — Ф. 3833. — Оп. 3. — Спр. 1. — Арк. 75.

⁴⁹ *Torzecki R. Kwestia ukraińska w polityce III Rzeszy. 1933—1945.* Warszawa: «Książka i Wiedza», 1972. — S. 129.

⁵⁰ *Камінський А. Край, еміграція і міжнародні закуліси.* — Манчестер; Мюнхен; Нью-Йорк: Накладом кураєвої ПР ОУН у Великобританії, 1982. — С. 82.

⁵¹ *Кучерук О. Ріко Ярій — загадка ОУН.* — Львів: ЛА «Піраміда», 2005. — С. 103.

⁵² *Швагуляк М. Українська політична еміграція в Німеччині у 30-х роках ХХ ст. // Українська еміграція. Історія та сучасність. Матеріали міжнародних наукових конференцій, присвячених 100-річчю еміграції українців до Канади / Упоряд. Ю. Сливка.* — Львів, 1992. — С. 327; *Potocki R. Polityka państwa polskiego wobec zagadnienia ukraińskiego w latach 1930—1939.* — Lublin: Instytut Europy Środkowo-Wschodniej, 2003. — S. 109.

⁵³ *Skóra W. Ukraińska emigracja na Pomorzu Zachodnim w dwudziestolecie międzywojennym // Ukraińcy w najnowszych dziejach Polski (1918—1989) / Pod red. R. Drozda.* — Słupsk; Warszawa, 2000. — T. 1. — S. 87.

⁵⁴ *AAN. — Ambasada RP w Berlinie.* — Sygn. 3679. — K. 50—52.

⁵⁵ ЦДА України у Львові. — Ф. 309. — Оп. 1. — Спр. 2619. — Арк. 65.

⁵⁶ *Онацький Є. Ідеологічні й тактичні розходження між фашизмом і націонал-соціалізмом // Розбудова нації.* — 1934. — Травень—червень. — Ч. 5—6. — С. 145—147.

Побоювання керівників ОУН посилював факт відвідин Варшави Германом Герингом вкінці січня 1935 р. Нацистський провідник, покликаючись на ідеї А. Гітлера, запропонував Ю. Пілсудському поділити ССРСР на сфери впливу, причому Україну окреслено територією зацікавлення Польщі, натомість південно-східні простори мали відійти Німеччині⁵⁷. Незважаючи на те, що подібні ідеї висловлювали в приватних розмовах, інформація про можливий антирадянський альянс набула певного розголосу. Європейська преса того часу писала, що головною ставкою у складній дипломатичній грі Польщі та Німеччини були українські землі⁵⁸. Зважаючи на все це, С. Коновалець у листі до Є. Ляховича від 4 червня 1935 р. наголосив на тому, що ОУН буде в майбутньому «поборювати всілякі самовільні спроби усіх інших інтервентів вирішувати справи Східної Європи проти волі українського народу або без порозуміння з ним»⁵⁹. Подібні ідеї було висвітлено в тезах, які розробили ще у грудні 1934 р. представники ОУН перед урядами різних держав⁶⁰.

Тим часом нацистська Німеччина розпочала зближення з Італією. Сприяли цьому локальні війни того часу. Перша — італо-абіссинська, яка розпочалася 2 жовтня 1935 р. 7 жовтня 1935 р. Рада Ліги Націй одногосно, за винятком італійського представника, заявила, що Італія, розв'язавши війну, порушила міжнародний договір, що потягнуло фінансові та економічні санкції проти неї⁶¹. А. Гітлер використав ізоляцію Італії для економічної та політичної підтримки Б. Муссоліні, заявляючи при тому про нейтралітет своєї країни у цьому конфлікті.

Політичне зближення Італії та Німеччини проявилось також в іншому європейському конфлікті того часу. 11 липня 1936 р. в Іспанії вибухнула громадянська війна: проти уряду Народного

фронту, що переміг на виборах у лютому того ж року, підняли заколот праві політичні сили, які очолив генерал Франціско Франко. Міжнародна реакція на цю подію полягала у підписанні 26 серпня двадцятьма сімома країнами «Угоди про невтручання», що забороняла ввезення і транзит зброї, військових матеріалів і техніки в Іспанію та її володіння. Щоб контролювати виконання угоди, 9 вересня 1936 р. у Лондоні створили Комітет невтручання в іспанські справи, до якого 24 вересня приєдналася Німеччина⁶². Проте майже відразу стало зрозумілим, що Третій Райх не збирається дотримуватись політики нейтралітету. Отримавши від Ф. Франко прохання про допомогу, А. Гітлер і Б. Муссоліні скерували транспортні літаки в іспанське Марокко, щоб організувати повітряний міст для перевезення військових заколотників і військових вантажів в Іспанію. Від жовтня 1936 р. в Іспанії діяв німецький авіаційний легіон «Кондор», який налічував 6 тис. осіб. До берегів Іспанії німецьке командування скерувало також дві військові ескадри. Загалом на боці Ф. Франко воювало близько 17 тис. німецьких вояків⁶³. Згадуючи про загальні настрої українського населення, тодішній бойовик ОУН Дмитро Недовіз писав: «Нам була “до вподоби” війна в Іспанії, бо Німеччина зайняла сторону націоналістів, які боролися проти “лівого уряду”, за яким стояли “ліві сили” західного світу, яких підтримувала Москва, що постачала їм зброю»⁶⁴. Прихильністю щодо дій Німеччини висловлювалася й націоналістична преса Галичини, зазначаючи, що допомога Ф. Франко з її боку призводила до «наростання тих нових сил, які ламають і зводять внівець загрозу руїни», що несуть на штиках «комуністичні палі світу»⁶⁵.

Спільна інтервенція Німеччини та Італії в іспанські справи стала каталізатором розгортання ширшого порозуміння обох країн. Це відобразилось в укладенні 24 жовтня 1936 р. так званого «жовтневого протоколу» про взаємне сприяння у найважливіших міжнародних питаннях. У таємному додатку до нього йшлося про

⁵⁷ Wojciechowski M. *Stosunki polsko-niemieckie. 1933—1938. Wyd. 2. — Poznań: Instytut Zachodni, 1980. — S. 236.*

⁵⁸ Кентій А. *Збройний чин українських націоналістів. 1920—1956. Історико-архівні нариси. Т. 1. Від Української Військової Організації до Організації Українських Націоналістів. 1920—1942. — К., 2005. — С. 126.*

⁵⁹ Ляхович Є. *Діяльність ОУН в Лондоні в 1933—1935 роках // Євген Коновалець та його доба. — Мюнхен: Видання фундації ім. Євгена Коновальця, 1974. — С. 916.*

⁶⁰ Андрієвський Д. *Міжнародна акція ОУН // Організація Українських Націоналістів, 1929—1954: зб. статей у 25-ліття ОУН / Обкл. й граф. оформ. Ю. Кульчицького. — [Париж]: Вид. Першої Укр. Друку у Франції, 1955. — С. 149.*

⁶¹ Grünberg K., Serczyk J. *Droga do rozbioru Polski. Nowe ustalenia. 1918—1939. — 2 wyd. — Warszawa: Książka i Wiedza, 2005. — S. 132.*

⁶² Koszel B. *Hiszpański dramat 1936—1939. Wojna domowa w polityce mocarstw europejskich. — Poznań: IZ; «Agencja-Arkadia», 1991. — S. 34.*

⁶³ Бишоп К. *Триумф и крах III Рейха. Через «Блицкриг» к падению Берлина; [пер. с англ. А. Колина]. — М.: Эксмо, 2006. — 376 с.*

⁶⁴ Недовіз Д. *Спомини з молодих літ. — Львів: Вид-во «Червоної калини», 1996. — С. 17.*

⁶⁵ Підлісецький Ю. *Мадрид й нові сили Європи // Голос. — 1937. — Ч. 9. — 7 березня.*

узгодження позицій обох держав у різних справах та різних регіонах⁶⁶. 1 листопада в Мілані, виголошуючи промову на Соборному майдані, Б. Муссоліні сповістив про утворення «осі Берлін—Рим»⁶⁷. В українському середовищі порозуміння двох країн трактувалось як формування нової політичної рівноваги на континенті. Націоналістичний часопис «Пробоем» писав: «Тільки Італія та Німеччина виступали і далі виступають одверто як безпощадні противники Москви і колективно поборюють її»⁶⁸.

25 листопада 1936 р. Німеччина уклала Антиконтинентальський пакт з Японією.

На той час Німеччина фактично звільнилась від військових зобов'язань Версальського миру, в односторонньому порядку порушивши їх через введення загальної військової повинності, підписання військово-морського договору з Великобританією, ремілітаризацію Рейнської зони. Також завдяки «економічному диву» Третій Райх у другій половині 1930-х рр. став потужною країною Західної Європи, яка починала диктувати власні умови іншим державам і готувалась до розв'язання війни.

Є. Коновалець та його оточення вбачали у домовленостях Німеччини з Італією і Японією формування міцного антибільшовицького блоку, що в майбутньому мав би розгромити СРСР і тим самим знову актуалізувати українське питання. Цими думками Є. Коновалець поділився з українським емігрантом Є. Бачиною-Бачинським в Женеві у середині червня 1937 р., наголошуючи, що «німецько-італійська вісь намітила розібрати Советський Союз», тому війна неминуха через два-три роки⁶⁹.

6 листопада 1937 р. до Антиконтинентальського пакту приєдналася Італія⁷⁰. Один із діячів ОУН, Іван Мітринга, писав, що ста-

новище українців відносно утворення «осі Берлін—Рим—Токіо», яка безпосередньо загрожувала Радянському Союзу, однозначно позитивне, незалежно від їхніх «українських планів»⁷¹. При тому галицький націоналістичний часопис наголошував, що порозуміння трьох держав створювало протипагу англо-франко-радянському блоку⁷². Приєднання Італії до Антиконтинентальського пакту, на думку діячів ОУН, могло відіграти важливу роль у контексті майбутнього вирішення «української проблеми».

Є. Коновалець не дожив до часу укладення пакту Ріббентропа-Молотова, що став для українського політикуму, зокрема, націоналістів, великою несподіванкою і спонукав до радикального перегляду попередніх зовнішньополітичних розрахунків. Однак і надалі, аж до проголошення Акту відновлення української державності у червні 1941 р., офіційний Берлін продовжував загравати з ОУН, приховуючи свої справжні наміри стосовно українських земель. Все це, як і в час, коли ОУН очолював Є. Коновалець, спантеличувало українських політичних діячів і призводило до плекання марних ілюзій на сприяння Німеччини в українській визвольній справі.

Залишається лише припускати, якою була б позиція ОУН по відношенню до Третього Райху в переддень і під час Другої світової війни, якби Є. Коновалець, який завжди дуже обережно ставився Німеччини, залишався провідником Організації. У ставленні до Німеччини Є. Коновалець займав прагматичну позицію, керуючись виключно інтересами української справи. Про недовіру полковника до нацистів посередньо свідчить і той факт, що Є. Коновалець докладав багато зусиль, аби добитись підтримки у політичній і військової верхівки інших європейських країн, зокрема Англії. Абсолютизація ролі німецького чинника у розв'язанні українського питання для Є. Коновальця була неприйнятною і загрозливою.

⁶⁶ *Akten zur deutschen auswärtigen Politik. 1918—1945. Serie C (1933—1937): Das Dritte Reich: die ersten Jahre: Bd. 1—6 / Hrsg. Walter Bussmann. Bd. 5: 26. Mai bis 31. Oktober 1936. — Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 1977. — dok. 624.*

⁶⁷ *Bloch Ch. Das Dritte Reich und die Welt : die deutsche Außenpolitik 1933—1945; [aus dem Franz. übert. von Wolfgang Kaiser. Dt. Ausg. hrsg. von Hans-Adolf Jacobsen und Klaus-Jürgen Müller; mit einem vorw. von Hans-Adolf Jacobsen]. — Paderborn: Schöningh, 1992. — S. 145.*

⁶⁸ *Імре. До проблеми націоналізму // Пробоем. — 1937. — Ч. 1. — Січень. — С. 5.*

⁶⁹ *Бачина-Бачинський Є. Щоденник з Женеві // Життя і смерть полковника Коновальця. — Львів: Червона калина, 1993. — С. 165.*

⁷⁰ *Батьківщина. — 1937. — Ч. 44. — 14 листопада.*

⁷¹ *Орелюк С. З приводу німецько-ніпосько-італійського союзу проти комінтерну // Геть з більшевизмом. — 1937. — Ч. 1. — 15 грудня. — С. 3.*

⁷² *Політичний трикутник (Берлін—Рим—Токіо) // Авангард. — 1937. — Ч. 15. — 22 грудня.*